

צפורה שחור־רובין

סיפורו של גן הילדים בארץ־ישראל

מרים סנפיר, שוש סיטון וגילה רוסו־צימט, מאה שנות גן ילדים בארץ ישראל, קריית שדה־בוקר: מכון בג־גוריון לחקר ישראל והציונות, תשע"ג, 371 עמ'

בראשית המאה העשרים ואחת אנו עדים להתפתחותה ולפריחתה של מערכת גני ילדים מפוארת במדינת ישראל. אך בראשית המאה העשרים היה בארץ־ישראל גן ילדים עברי אחד בלבד, הגן העברי הראשון. הוא הוקם בשנת תרנ"ט (1898) במושבה ראשון־לציון, ובעקבותיו הוקמו גני ילדים עבריים ברחבי הארץ.

מפעל גני הילדים בארץ־ישראל החל בעשור האחרון של המאה התשע־עשרה, עם הקמתם של שני גני ילדים יהודיים שהתנהלו בשפות זרות, למורת רוחם של המחנכים העבריים, אשר הטיפו להנחלת הלשון העברית לתלמידים. גן הילדים היהודי הראשון נוסד בטבת תרנ"ב (1892) בזיכרון־יעקב ביזמת הברון אדמונד דה רוטשילד. הגננת, מרים לקסר, בת המושבה, נשלחה מטעם הברון לפריז ללמוד את מקצוע הגננות בבית המדרש למורים של חברת 'כל ישראל חברים', ובשובה למושבה פתחה גן ילדים, והוא נוהל בצרפתית. הגן נקרא בשם הצרפתי אזיל (Asile d'enfants), שפירושו בית מחסה, אך

- 1 צ' שחור־רובין, 'גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה', דור לדור, יט (תשס"ב), עמ' 115-194.
- 2 א' סמסונוב, זכרון־יעקב: פרשת דבריימיה תרמ"ב-תש"ב, זיכרון־יעקב תש"ג, עמ' 331.
- 3 ד' יודילוביץ (עורך), ראשון לציון, התרמ"ב (1882) – התש"א (1941), ראשון־לציון תש"א, עמ' 202.

אליעזר בן־יהודה תרגם לעברית: 'בית תרבות לילדים קטנים'. מרים הייתה הגננת הראשונה בארץ־ישראל שנשאה את התואר מנהלת בית תרבות לילדים קטנים, ולימים שונה המינוח לגן ילדים וגננת. בזכותה של גננת זו 'נולדו' בארץ מקצוע פדגוגי חדש, נשי באופיו, ומוסד חינוכי וייחודי לילדים בגיל הרך. גן הילדים הזה היה הגרעין שממנו התפתח ברבות הימים גן הילדים במתכונתו דהיום.¹

גן הילדים היה חידוש בנוף הארץ, אך למרות התקוות שתלו בו בן־יהודה וקנאי הלשון העברית, לא רק שהוא נוהל בצרפתית אלא גם 'הרוח השלטת בו היתה צרפתית'.² על כן נתקבל ברגשות מעורבים: מחד גיסא התעוררה קנאה במושבה זיכרון־יעקב, שנטלה את הבכורה וזכתה לגן הראשון בארץ; דוד יודילוביץ, מנהל בית הספר בראשון־לציון, הביע את אכזבתו: 'ואנחנו מקנאים קנאת שאול, חורקים שן, ואין להועיל'.³

דור עברי חדש והוביל להקמתה של רשת גני ילדים ברחבי הארץ.

בשנות 'המדינה בדרך' עברו הגנים העבריים משברים ושינויים מרחיקי לכת בתפיסה החינוכית, במטרות, בדרכי העבודה ובתכניות הלימודים. הם אמנם זכו להכרה ציבורית בחשיבותם להחייאת הלשון העברית ובערכם החינוכי-לאומי, אך לא תמיד קיבלו תמיכה מתאימה מצד הרשויות המקומיות. גני הילדים נאבקו על עצם קיומם וסבלו ממחסור חמור בתקציבים הנחוצים ליצירת התנאים הבסיסיים וההכרחיים להתנהלותם ולתפתחותם בעתיד. לא פעם עמדו בפני סכנת סגירה והיו הראשונים בתור לקיצוצים. לולא התמדתן העיקשת של הגננות העבריות הראשונות, שחינוך הילד העברי עמד לנגד עיניהן, ואשר ראו במסודות אלה ערך חינוכי-לאומי ראשון במעלה, ספק אם היינו זוכים להתפתחות כה מהירה של מפעל גני הילדים לפני קום המדינה.

ספרות המחקר על ראשיתו של גן הילדים בארץ-ישראל הניבה עד כה מחקרים לא רבים,⁵ והנושא נותר בשולי ההיסטוריוגרפיה של החינוך. יובל דרור, מחשובי החוקרים של ההיסטוריה של החינוך, ציין כי 'חוקרי ההיסטוריה של ארץ ישראל וכותבי הביוגרפיות לא הרבו לכתוב על המחנכים שעיצבו את דמותה של מערכת החינוך בראשית ההתיישבות בארץ. עוד פחות מכך נכתב אודות הגננות הראשונות'.⁶ על כן יש לברך על הוצאתו לאור של הספר 'מאה שנות גן ילדים בארץ ישראל', המציב את גן הילדים במקום הראוי לו בהיסטוריה של החינוך.

ומאידך גיסא נשפכו קיתונות של ביקורת מצד המורים העבריים על ניהול הגן בשפה הצרפתית והובעה דרישה להשליט בו את השפה העברית כשפת ההוראה הרשמית.

הגן היהודי השני הוקם בשנת 1896 בירושלים, במרתפו של בית הספר לבנות 'אוולנה דה רוטשילד', והתנהל באנגלית, שפת 'אגודת האחים' בלונדון, שפרשה חסות על בית הספר. ניהלה את גן הילדים הזה אֵמָה יונגניקל, גננת גרמנייה נוצרייה, בוגרת בית המדרש 'פֶּסְטְלוּצִי-פֶּרְבֶּל האוס', והיא זו שהכשירה את הגננות העבריות הראשונות.⁴ הראשונה שבהן, אסתר שפירא, הקימה וניהלה גן ילדים ראשון דובר עברית בראשון-לציון בשנת תרנ"ט (1898) והכשירה את הגננות העבריות הראשונות של יפו, רחובות וירושלים. מכיוון שטרם נוסד בארץ סמינר לגננות, עבדו הגננות הראשונות ללא הכשרה פורמלית והכשירו עצמן להוראה אחת בגנה של רעותה. זו הייתה דרך ההכשרה להוראה בגן הילדים עד שנוסד הסמינר לגננות בירושלים בשנת 1909.

אם כן גננות העלייה הראשונה הן שפעלו להקמת גני ילדים עבריים בארץ-ישראל ותרמו להתפתחותו של הגן העברי, שהיה אחד הגורמים המרכזיים והחשובים לביסוס ההשכלה והתרבות בשפה העברית בארץ. הן הניחו את היסודות להקמת גנים עבריים, ואת המפעל החינוכי הזה המשיכו בהצלחה מרובה גננות העלייה השנייה, שעלו ארצה כשבאמתחתן תעודת גננת, לאחר שהוכשרו להוראה בסמינרים לגננות בחו"ל. גרעין ראשון זה של גני ילדים היה בסיס לצמיחת

4 ראשיתו של גן הילדים בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. ראו: שחור-רובין (לעיל, הערה 1).

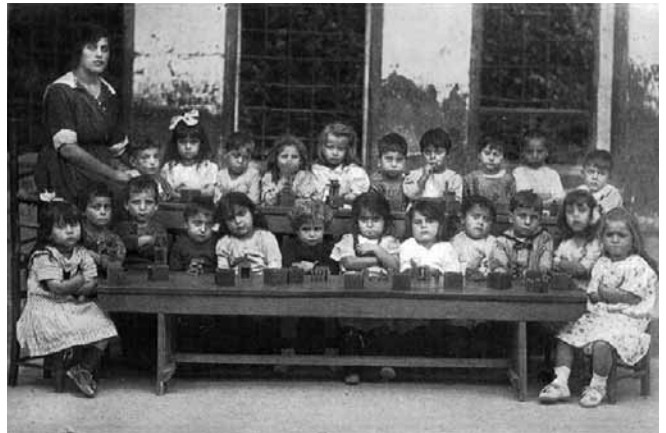
5 'דרור, 'גננת עלומה: מן הגננות הראשונות בארץ ישראל: על ספרה של נורית גוברין, נוסעת אלמונית – שלומית פלאום: חיים ויצירה', דור לדור, כז (תשס"ו), עמ' 283.

4 מ' שילה, 'חינוך נערות כאמצעי לעיצוב אישה חרשה וחברה חרשה: המקרה של בית הספר אוולנה דה רוטשילד, 1854-1914', הנ"ל, ר' קרק וג' חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 241-242.

5 הסקירה דלעיל מבוססת על מחקרי החלוצי על

מבנה הספר

הספר 'מאה שנות גן ילדים בארץ ישראל' הוא מחקר מפורט ועדכני על גן הילדים. הוא מחולק לשמונה פרקים גרושי מידע, המציגים 'מאה שנות חשיבה ועשייה אינטנסיבית בשדה החינוך בגן ילדים' (עמ' 10). בשל מרכזיותו של הילד בתהליך החינוכי – מסבירות המחברות – מתחילות כותרות הפרקים במילה 'ילד'.

שיעור ב'קוביות פרבל' בגן ילדים, זכרון יעקב, שנות העשרים (באדיבות צפורה שחורירובין)

הפרק הראשון, שכותרתו 'הילד הרך', פותח בשלהי המאה השש עשרה, עם ראשית התפתחותן של תאוריות לגידול ולחינוך של ילדים צעירים, תאוריות שהכירו בילדות כבתקופה נפרדת בחיי האדם, ושתחמו אותה מהלידה עד גיל שבע. פרק זה מפגיש את הקוראים עם אנשי חינוך כמו ז'אן ז'אק רוסו, ג'ון עמוס קומניוס, יוהן היינריך פֶּסְטְלוּצִי ופרידריך פֶּרְפֶּל, אשר כתבו תורות חינוך, הקימו מוסדות חינוך חדשניים, וקידמו את הרעיון הכללי שלחינוך בגיל הרך יש תרומה מכרעת להתפתחות הילד, ושללאם תפקיד מרכזי בגידולו ובחינוכו. פרבל, שנחשב האב המייסד של גן הילדים, טען שהשנים הראשונות הן הקריטיות ביותר לעיצוב האישיות והכשרים של האדם הבוגר. הוא הקים מוסדות חינוך לילדים לפני גיל בית הספר וטבע את המונח גן ילדים

(kindergarten), בהשוותו את גידולם וחינוכם של ילדים לגידולם של צמחים, ואת האדם האמון על מלאכת החינוך לגנן המטפח את צמחיו.⁷ בפרק זה מתוודעים הקוראים גם למוסד להכשרת גננות על פי תורתו של פרבל שהוקם בשנת 1873, בית המדרש 'פסטלוצ'י-פרבל האוס' בברלין; למוסד זה נסעו נערות מארץ-ישראל כדי להכשיר עצמן להוראה בגן הילדים.

הפרק השני, 'הילד העברי', סוקר את התפתחות מערכת החינוך הקדם-יסודי העברי בארץ-ישראל החל מהקמת הגן העברי הראשון בראשון-לציון בשנת 1898 ועד חקיקת חוק חינוך חובה חינוס במדינת ישראל בשנת 1949. במהלך כחמישים שנה אלה הפך הגן ממסגרת חינוכית שמטרתה להקנות את הלשון העברית לילדי הארץ 'לאחד מסוכני התרבות החשובים ביותר של התנועה הציונית' (עמ' 40), והוכר כמוסד חיוני להתפתחותו התקינה של הילד. בשנות העשרים של המאה העשרים החלו גני הילדים הפרבליים לאמץ תורות פסיכולוגיות ופדגוגיות חדשות. הם נחשפו לעקרונות החינוך ההומניסטי של מריה מונטסורי ולעקרונות החינוך הפרוגרסיבי של ג'ון דיואי, ואלה השפיעו על אופי העבודה החינוכית בגן הילדים.

הפרק השלישי, 'הילד הישראלי', והפרק הרביעי, 'הילד טעון הטיפוח', ראשיתם בהקמת מדינת ישראל והמשכם בחבלי הלידה הקשים שעברו על גן הילדים הממלכתי בעקבות קליטת ילדי העולים שבאו ארצה עם גלי העלייה בשנותיה הראשונות של המדינה. קליטת אלפי הילדים הביאה לשינוי הרכבם האתני של הגנים, שהפכו לכור ההיתוך של ילדי ישראל.⁸ בתקופה

7 ג"ס ברובאכר, בעיות החינוך בהתפתחותן ההיסטורית, א, תרגם מ' רוור, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 28-30, 151-153.

8 צ' שחורירובין, 'גני הילדים במעברות: כור ההיתוך של ילדי ישראל', דור לדור, כג (תשס"ג), עמ' 149-198.

לימודים המבוססות על חקר וגילוי. במרכז הפרקים החמישי והשישי מוצגת משנתו של ז'אן פיאז'ה, אבי הגישה הקונסטרוקטיוויסטית, שעסקה 'בהבנת התפתחות הילד מלידה עד גיל ההתבגרות', ושהעמידה בבסיסה את הטענה ש'האינטראקציות החברתיות בין ילדים תורמות להתפתחותם' (עמ' 187). משנתו, שהיו לה הדים נרחבים במערב, עוררה התעניינות רבה בישראל והשפיעה על הבנת ההתפתחות של הילד בגיל הרך ועל החינוך ודרכי ההוראה בגן. המהפכה המדעית והתאוריה של פיאז'ה גרמו לשינויים בהגדרת מטרות החינוך בגיל הרך, ובעקבות זאת פותחו תכניות לימודים חדשות לגן הילדים אשר 'הושתתו על התפתחות הילד ועל דרכי למידתו ועל הסביבה בה הוא חי' (עמ' 200). הפרק השישי מייחד את הדיון להשפעת תורתו של פיאז'ה על פיתוח המושגים החדשים שהתקבלו בהוראה ובלמידה: הילד הפעיל והלמידה הפעילה. המושג הילד הפעיל עמד במרכז תורתו של לוינסקי, ממייסדי החינוך המשותף בתנועה הקיבוצית. לוינסקי פיתח תפיסה חינוכית מקיפה לילדי הגן שמיקדה את תשומת הלב בפעילות הילד, ושחידדה את ההבנה באשר לאופן רכישת הידע בגיל הרך.

הפרק השביעי, 'הילד האורייני', מתאר תהליך שהחל בשנות השבעים של המאה העשרים והתעצם בשנות השמונים, ושבעצם מלווה את גן הילדים עד היום, תהליך שעניינו רכישת שפה, קריאה וכתובה, ושכמרכזו המושגים אוריינות וניצני אוריינות והרעיונות שהם מייצגים. מוצגת בפרק תאוריית התיווך של לב ויגוצקי, שחקר את הקשר שבין שפה ובין חשיבה, ושקבע כי הלמידה היא תוצאה של יחסי גומלין בין העולם החברתי ובין הילד, ושיחסים אלה הם תנאי ללמידה ולפיתוח כשרים קוגניטיביים. מכאן נגזר התפקיד הנכבד שהוטל על שכמה של הגנת כמנחה של הילד וכמתווכת בינו ובין תרבותו 'כאסטרטגיה

זו הושפע גן הילדים מתורותיהם של הפסיכולוגים ההתפתחותיים ארנולד ג'ול ושרלוטה וקרל ביהלר, שפיתחו מבחני אישיות שאפשרו לגנות להתבונן בילד ובהתפתחותו, לתמוך בו ולטפחו; בד בכד המשיכו להשפיע תורותיהם החינוכיות של מונטסורי ושל דיואי, שתרם את 'רעיונות הלמידה באמצעות ניסיון, עשייה ופעילות' (עמ' 60), וכן השפיעה התאוריה ההתפתחותית של זיגמונד פרויד, שהעניקה חשיבות מרבית לילדות המוקדמת ולהתפתחות הרגשית של הילד. בפרק השלישי הוקצה מקום של כבוד למערכת גני הילדים הקיבוציים ולשלושה ממייסדיה ומעצבי דרכה: מרים רות, מלכה האס וגדעון לוינסקי. הפרק הרביעי מתמקד בדרכים החינוכיות שנקטו בגני הילדים ביישובי העולים ובמעברות כדי לקלוט את ילדי העולים ולסגלם לתרבות הארץ ולמנהגיה, מטרה שלא הושגה במלואה. מערכת החינוך של מדינת ישראל נאלצה להתמודד עם משבר לאומי שנבע מכישלונם הגורף של ילדי העולים בלימודים, למצוא פתרונות מעשיים ולהנהיג שיטות הוראה מיוחדות לילדי העולים. כך הונהגה השיטה האינטנסיווית, שנועדה לגשר על הפערים, להקל את קליטתם של ילדי העולים, לקדםם ולהכניס בצורה טובה יותר לכניסה לבית הספר.

הפרק החמישי, 'הילד כמדען', והפרק השישי, 'הילד הפעיל', עוסקים ברפורמות שנעשו במערכת החינוך בישראל בכלל ובגני הילדים בפרט בעקבות המהפכה המדעית שחוללה בעולם המערבי ההתפתחות הטכנולוגית בשנות השבעים. הדי המהפכה המדעית שהגיעו לישראל הביאו לשינויים גדולים בתכניות הלימודים בגן הילדים. שינויים בתפיסת חינוך הילד בגיל הרך ובהבנת ההוראה והלמידה הניעו את מערכות החינוך לחפש דרכי הוראה חדשות לשם פיתוח חשיבה מדעית ולנסות לפתח תכניות

לשיח הציבורי-החינוכי בארץ: האמנה לזכויות הילד, התחזקות הפלורליזם התרבותי בעקבות העליות מחבר העמים ומאתיופיה והשתלבות ילדיהן במערכת החינוך, תפיסות מגדריות וחינוך שוויוני בגיל הרך, תפיסות חדשות של הילד בעל הצרכים המיוחדים, וכן טכנולוגיות חדשות ותקשורת רב-ערוצית שנכנסו אל גן הילדים ושולבו בעבודתו. בפרק זה ביקשו המחברות להדגיש כי גן הילדים במאה העשרים ואחת אינו רק סוכן חברתי-תרבותי כללי אלא גם תורם לבנייתה של חברה רב תרבותית בישראל.

חשיבות הספר

כפי שניתן להתרשם מתיאור שמונת פרקי הספר, הוא מלא וגדוש עניינים ומושגים, תכניות לימודים ותאוריות חינוכיות, שעמדו בבסיס התנהלותו של גן הילדים בארץ-ישראל מאז הקמתו ועד ימינו אלה. לא נפקד גם מקומן של דמויות מובילות – אנשי חינוך ופסיכולוגים בארץ ובעולם, שהטביעו חותם על התפתחותו של הגן, ושחלקם גם השתתפו בייסודו ובניהולו. הספר מבוסס על עבודת מחקר מעמיקה ומקיפה, ומציג תמונה מעניינת של ההתפתחות בתחום זה בעולם בהשוואה לנעשה בארץ-ישראל ובמדינת ישראל.

הספר מבוסס על מקורות ראשוניים – תעודות, זיכרונות וראיונות עם בעלי תפקידים במערכת החינוך – ועל שפע מקורות משניים עדכניים, וכתוב בסגנון בהיר. ראוי לציין אף את עריכת הלשון המוקפדת ואת העיצוב המיוחד.

הערכה מקצועית-ביקורתית

על אף חשיבותו של הספר, אין להתעלם מן העובדה שדווקא הפרק השני, 'הילד העברי', שעניינו הנחת התשתית לגן ילדים בארץ-ישראל בתקופת היישוב, לוקה בחסר, מפני שהמחברות לא נדרשו למחקרים היסטוריים העוסקים בתקופה

ראשונה במעלה בתחום הוראת השפה הכתובה והדבורה, 'ובמימוש פוטנציאל ההתפתחות' של הילד (עמ' 15, 276). המושג ניצני אוריינות החליף את המושג מוכנות לקריאה ובא להדגיש כי האוריינות מתפתחת כתהליך טבעי, שבו הילד

מבנה את רעיונותיו גם ללא כל הוראה מכוונת. בשנות השמונים והתשעים הכיר ציבור המחנכים בחינוך לאוריינות כבר בגיל הרך ככתנאי להשתלבות יעילה בחברה המודרנית, והכרה זו הובילה לפיתוח תכניות לימודים בתחום הקריאה והכתיבה.

הפרק השמיני, 'הילד בעידן הפוסט-מודרני', עוסק במהפך שהתחולל בעולם המערבי בשלהי המאה העשרים. מאפייני העידן הפוסט-מודרני, ובראשם הרב תרבותיות, הגלובליזציה ותרבות המרשתת, השפיעו במידה רבה על חינוך הדור הצעיר. בפרק זה עולים עניינים רבים שחדרו

גן ילדים בקיבוץ
גבעת-ברנר בשנות
הארבעים

נצילוס: חנן בהיר, באדיבות
ארכיון גבעת-ברנר, מתוך
אתר פיקיוויקי

שאכן נכתב בספר, ושילדי הארץ, ה'צברים', שנולדו בתקופה זו היו הדור הראשון של דוברי עברית בארץ־ישראל – זה היה חידוש של העלייה הראשונה.⁹

יש לציין מספר טעויות מצערות בספר, שראוי לתקנן במהדורה הבאה: גן הילדים העברי בראשון־לציון נוסד בשנת תרנ"ט, 1898, לא בשנת 1899 (עמ' 11, 16) או בשנת תרנ"ח (עמ' 43); מי שיזם את פתיחת גן הילדים העברי בראשון־לציון היה דוד יודילוביץ ולא יודילביץ (עמ' 43); המפקחת על גני הילדים הייתה יפה אלחנני ולא רות אלחנני (עמ' 151); מרים לוינסון הייתה מדריכה פדגוגית ומורה לפסיכולוגיה גם בסמינר על שם א' שיין בפתח־תקווה (עמ' 229).

לסיכום, לו היו המְחברות נדרשות למחקרים היסטוריים שהתמקדו בתולדות גן הילדים בתקופת העלייה הראשונה, היו משפרות את ספרן, אך אין ספק שחשיבותו של הספר לחקר החינוך הקדם־יסודי בארץ רבה. הספר מצטרף למחקרים לא רבים העוסקים בתולדות גן הילדים, והוא תוספת ברוכה ומעשירה למדף ספרי ההיסטוריה של החינוך, וצפוי שיהיה ספר חובה לכל פרחי ההוראה במכללות לחינוך המכשירים עצמם להוראת הגיל הרך.

הנחקרת, תקופת העלייה הראשונה. גן הילדים הראשון, שנוסד בשנת 1892 בזיכרון־יעקב, נזכר במשפט אחד בלבד (עמ' 41), אף שהיה הנדבך הראשון בהתפתחות גן הילדים בארץ. הגן השני, שהוקם בירושלים, ושניהלה אותו כאמור גנת גרמנייה בוגרת בית המדרש 'פסטלוצי־פרבל האוס' (שהמְחברות מקדישות לו ולמייסדת שלו מקום נרחב בפרק השני), נזכר אף הוא רק במשפט אחד (עמ' 41), ולא צוינה העובדה שאותה גנת גרמנייה היא שהכשירה את הגננות הראשונות בארץ ברוח תורתו של פרבל.

הכיכר ספר שכותרתו 'מאה שנות גן ילדים בארץ ישראל', פוסח על הפרק המשמעותי ביותר בתולדות הגנים בארץ? מפגיעה ההתעלמות מן הגננות הראשונות שהקימו את מפעל הגנים העבריים בתקופת העלייה הראשונה (לאה מזי"א, אלישבע גיסין, יהודית אייזנברג, אסתר דונדיקוב, שרה אפשטיין, רחל ניימן, תמימה סוכובולסקי ועוד); אף אחת מהן אינה מוזכרת בספר, ולא נזכר פועלן החלוצי החינוכי.

נעלמו מעיניהן של המְחברות מקורות ראשוניים ומשניים חשובים לתיעוד תולדות הגן בתקופת העלייה הראשונה. יודגש שגן הילדים היה בתקופה זו מסגרת חינוכית להקניית הלשון העברית, כפי

עמ' 3-17; הנ"ל, 'גן הילדים העברי הראשון ותחיית הלשון העברית', אשיות, 2 (תש"ם), עמ' 15-36; ד' שפירא וש' רובינשטיין, 'החיפוש אחר מלים עבריות חדשות עבור גן הילדים העברי הראשון ביפו', כיוונים, 38 (תש"ן), עמ' 67-73; ז' שביט, 'ילדים כנושאי מהפכת הדיבור העברי', דור לדור, לו [ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית] (תשע"א), עמ' 15-38.

9 ' שפירא, עילית ללא ממשיכים: דורות מנהיגים בחברה הישראלית, תל־אביב תשמ"ד, עמ' 29; ש' הרמתי, ראשית החינוך העברי בארץ ותרומתו להחייאת הלשון, ירושלים תשל"ט, עמ' 206-234; הנ"ל, עברית: מ'שיח שפתיים' ללשון לאומית, תל־אביב תשנ"ז, עמ' 162-166; א' גל־פאר, "עברית נזמרה": על לקט שירי גן הילדים העברי מתקופת תחיית־הלשון, ספרות ילדים ונוער, טו (תשל"ח),